

УДК 947.6«XIX–XX»

П. С. Кручак, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (БДТУ)

**ПРАБЛЕМА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ГІСТАРЫЯГРАФІІ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.**

У цяперашні час вельмі актуальнай з’яўляецца праблема вытокаў дзяржаўнасці на беларускіх землях. Многія вучоныя разглядалі Вялікае Княства Літоўскае як важнейшы этап на шляху стварэння суверэннай беларускай дзяржавы. У дадзенай публікацыі разглядаецца пытанне пра тое, як трактавалася праблема Вялікага Княства Літоўскага ў айчыннай гістарыяграфіі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

At the present time is a very urgent problem of the origins of statehood on the Belorussian land. Many scientists considered the Grand Duchy of Lithuania as one of the most important steps towards the establishment of a sovereign Belorussian state. This article discusses how to treat the problem of the Grand Duchy of Lithuania in the national historiography in the second half of XIX – early XX century.

Уводзіны. Другая палова XIX – пачатак XX ст. – гэта перыяд станаўлення беларускай гістарычнай навукі. У гістарыяграфіі дадзенага перыяду выразна аформіліся тры накірункі: афіцыйна-клірыкальны, ліберальны і нацыянальна-дэмакратычны. Прадстаўнікі кожнага з гэтых накірункаў даследавалі мінулае Беларусі, зыходзячы з уласных метадалагічных устаноў. Тыя, хто прытрымліваецца першага з іх, наогул, не прызнаюць існавання самастойнага беларускага этнасу. Усю гісторыю Беларусі да канца XVIII ст. яны разглядаюць як перыяд цемры і масавай паланізацыі. Прадстаўнікі нацыянальна-дэмакратычнага накірунку, наадварот, адстойваюць самабытнасць беларускага народа і яго права на нацыянальнае самавызначэнне. Прадстаўнікі ліберальнага накірунку займаюць у гэтых пытаннях больш памяркоўныя пазіцыі.

Асноўная частка. Важнае месца ў гістарыяграфіі другой паловы XIX – першай паловы XX ст. займала праблема дзяржаўнасці на беларускіх землях і, у тым ліку, праблема Вялікага Княства Літоўскага.

Першымі да вывучэння гэтага пытання звярнуліся прадстаўнікі ўрадавага лагера. Іх цікаваць да мінулага Беларусі асабліва ўзрасла пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг., калі перад гісторыкамі была пастаўлена задача аргументавана даказаць, што беларусы ніколі раней не мелі сваёй уласнай дзяржаўнасці і што ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі з’яўляецца актам гістарычнай справядлівасці. Паказальнымі ў гэтым плане з’яўляюцца працы І. Бяляева, П. Бранцава і П. Бацюшкава. Бяляеў бачыў у каталіцкім Захадзе, і перш за ўсё ў Польшчы, галоўных праціўнікаў расійскай дзяржаўнасці. На яго думку, да Крэўскай уніі паўночна-заходняя Русь у саюзе з Літвой вяла барацьбу за абарону Усходняй Русі ад лацінства і анямечвання. Аднак унія палажыла пачатак паланізацыі беларускіх зямель і садзейнічала страце старадаўніх паралелей у гістарычным

развіцці Полацка і Ноўгарада [1, с. 155]. Такія ж погляды былі выкладзены і ў працы П. Бацюшкава [2], напісанай па заказе Міністэрства ўнутраных спраў Расіі. Ужо ў прадмове аўтар заявіў, што галоўнай мэтай выдання з’яўляецца доказ «неоспоримых прав России на западные ее окраины». ВКЛ, на яго думку, узнікла ў выніку заваявання літоўскімі плямёнамі суседніх заходне-рускіх зямель, аслабленых да таго часу раздробленасцю на ўдзелы і татарскім нашэсцем. Аднак на першым этапе існавання гэтай дзяржавы ў ёй панавалі руская народнасць, руская культура і руская мова. Такая сітуацыя працягвалася да канца XIV ст., калі пасля уній з Польшчай узмацніўся польскі і каталіцкі ўплыў. Вынікам гэтага ўплыву стаў унутраны разлад у Літоўска-Рускай дзяржаве і натуральнае імкненне часткі яе насельніцтва да збліжэння з «единоплеменным и единоверным государством Московским». І толькі ўключэнне заходнерускіх зямель у склад Расіі стварыла ўмовы для іх вызвалення «от чуждых давлений и влияния и к самостоятельному развитию» [2, с. 4–5]. Пры гэтым тэрмінаў «Беларусь» і «беларусы» аўтар, наогул, не ўжываў. Сваіго апагея дадзеная пазіцыя дасягнула ў працы П. Бранцава, які ў чорна-белых фарбах намаляваў адмоўнае ўздзеянне каталіцызму на беларускіх землях і гаючы ўплыў праваслаўя [3].

Такі аднабок падыход паспрабавалі згладзіць прадстаўнікі ліберальнага накірунку. Трэба адзначыць, што ліберальны накірунак у беларускай гістарыяграфіі прадстаўлены даволі сціпла. Гэта было звязана, перш за ўсё, з тым, што ў Беларусі адсутнічалі свае навуковыя і ўніверсітэцкія цэнтры, у якіх і пераважае, у асноўным, ліберальная інтэлігенцыя. Таму большая частка беларускіх гісторыкаў была вымушана працаваць за межамі краю – ва ўніверсітэцкіх цэнтрах Расійскай імперыі. Сярод такіх вучоных ліберальнага накірунку можна назваць, перш за ўсё, М. Любаўскага і І. Лапо.

Найбольш моцны ўдар па «заходнерусісцкай» версіі гісторыі ВКЛ нанеслі працы расійскага ліберальнага гісторыка М. Любаўскага, які асноўную ўвагу надаваў даследаванню гісторыі Вялікага Княства Літоўскага.

М. Любаўскі падкрэсліваў, што гісторыя ВКЛ з'яўлялася непасрэдным працягам гісторыі Кіеўскай Русі, бо літоўска-руская дзяржава захавала значна больш традыцый і рыс Кіеўскага перыяду, чым Русь Уладзіміра-Суздальская, якая будавала сваё жыццё на новых пачатках, што склаліся пад уплывам мангола-татарскага нашэсця.

М. Любаўскі прапанаваў сваю канцэпцыю ўтварэння ВКЛ. Ён лічыў, што беларускія землі ўключаліся ў склад новай дзяржавы добраахвотна на дамоўнай аснове. Гэта прывяло да ўсталявання ў дзяржаве федэратыўнага ладу. Напрыклад, Полацкая і Віцебская землі доўгі час захоўвалі вялікую самастойнасць. У новай дзяржаве панавалі «рускія» законы, «рускія» парадкі і «руская» мова. Пры гэтым пад тэрмінам «рускі» вучоны разумее той славянскі элемент, які насяляў тэрыторыю сучаснай Беларусі і Украіны і ў далейшым з'явіўся асновай для фарміравання беларускай і ўкраінскай народнасцяў [4, с. 1].

У якасці галоўнай прычыны ўтварэння ВКЛ М. Любаўскі бачыў знешнюю пагрозу з боку крыжакоў і мангола-татар. Гісторык разглядаў утварэнне ВКЛ як своеасаблівую рэстаўрацыю былой Кіеўскай дзяржавы, узнаўленне парушанага адзінства. Як збіральніца рускіх зямель ВКЛ больш чым на сто гадоў апярэдзіла Маскоўскую дзяржаву [4, с. 37]. Такія высновы поўнаасцю супярэчылі поглядам афіцыйных расійскіх гісторыкаў, якія сцвярджалі, што толькі Маскоўская дзяржава стала законным спадкаемцам традыцый Кіеўскай Русі.

Аналізуючы сацыяльна-палітычныя сістэмы ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы, М. Любаўскі прыйшоў да высновы, што яны развіваліся ў супрацьлеглых накірунках. Маскоўская дзяржава ішла шляхам манархічнага абсалютызму і адміністрацыйнага цэнтралізму. У выніку яна набыла форму спадчыннай і неабмежаванай манархіі з моцным цэнтральным апаратам. ВКЛ, у сваю чаргу, развівалася ў напрамку канстытуцыйналізму і федэралізму. Яго палітычная сістэма набыла форму выбарчай манархіі, абмежаванай Радай і Сеймам. Пры гэтым мясцовае кіраванне адыгрывала ў ВКЛ значную ролю і мела рысы аўтаноміі. Такая сітуацыя замацоўвалася прывілеямі, якія давала месцам велікакняжацкай ўлада.

М. Любаўскі паспрабаваў даць адказ на пытанне: чыёй дзяржавай з'яўлялася Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае? Ён высту-

піў супраць канцэпцыі так званай «літоўскай дзяржаўнасці», якая даказвала прыярытэт літоўскіх феадалаў у ВКЛ. Гісторык падкрэсліваў, што гэта пытанне трэба разглядаць у дынаміцы. На першым этапе станаўлення палітычнай сістэмы ВКЛ вядучую ролю адыгрываў славянскі элемент. Потым пасля Крэўскай уніі дамінаваць пачынаюць літоўска-каталіцкія пань і баяры. Аднак у выніку напружанай барацьбы на працягу XV–XVI стст. беларуска-ўкраінская частка феадалаў праваслаўнага і пратэстанцкага веравызначэння дабіваецца палітычнага парытэту. Дзяржаўная ўлада пачынае больш-менш прапарцыянальна размяркоўвацца паміж магнатамі і шляхтай славянскага і балцкага паходжання. Таму і дзяржаву М. Любаўскі называў літоўска-рускай.

Палітычную гісторыю ВКЛ XV–XVI стст. М. Любаўскі падзяляў на два перыяды. Першы (40-я гг. XV – 40-я гг. XVI стст.) – час княжання Казіміра і яго сыноў. Вядучая палітычная роля ў грамадстве ў гэты перыяд належыла беларуска-літоўскай арыстакратыі – князям і панам. Шляхта адыгрывала другасную ролю. Другі перыяд – час вялікага княжання Сігізмунда-Аўгуста (1548–1572). Шляхта ў гэты час дабіваецца роўных правоў, перапрацоўвае заканадаўства, дзякуючы чаму палітычны лад ВКЛ набліжаецца да польскага. Каб замацаваць такое становішча, шляхта ставіць пытанне пра унію з Польшчай. Люблінская унія 1569 г., на думку М. Любаўскага, паклала канец самастойнаму існаванню літоўска-рускай дзяржавы.

Відным прадстаўніком ліберальнага накірунку ў гістарыяграфіі другой паловы XIX – пачатку XX ст. з'яўляўся І. Лапо, які большую частку сваёй навуковай дзейнасці правёў у Дзерпцкім універсітэце. Яго асноўныя працы былі прысвечаны даследаванню сацыяльна-палітычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў XVI ст., гісторыі яго дзяржаўных устаноў і сацыяльнай структуры грамадства. Вялікую ўвагу вучоны надаваў крыніцазнаўчаму аналізу Літоўскай Метрыкі, у якой былі сабраны важнейшыя дакументы велікакняжацкай канцылярыі.

Прааналізаваўшы шматлікія гістарычныя крыніцы, І. Лапо прыйшоў да высновы, што і пасля заключэння Люблінскай уніі беларуска-літоўскія землі захоўвалі сваю адасобленасць ад Польшчы, і перш за ўсё ў прававых адносінах [5, с. 228].

Вялікую ўвагу І. Лапо надаваў аналізу сацыяльнай структуры ВКЛ, і ў першую чаргу сацыяльна-палітычнаму становішчу шляхецкага саслоўя. Пры гэтым ён не толькі аналізаваў сацыяльную структуру ВКЛ на агульнадзяржаўным узроўні, але і спрабаваў прасачыць яе рэгіянальныя асаблівасці. Усё гэта рабілася для больш поўнага

разумення ролі ўсходнеславянскага элемента ў гісторыі гэтай дзяржавы.

Важнае месца Вялікае Княства Літоўскае займала ў працах пачынальнікаў беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі М. Доўнар-Запольскага, У. Пічэты і В. Ластоўскага.

Вывучэнне розных аспектаў палітычнай, сацыяльна-эканамічнай і культурнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага займала адно з цэнтральных месц у даследаваннях М. Доўнар-Запольскага. У пытанні наконт узнікнення ВКЛ гісторык рашуча выступіў супраць пануючага ў той час пункту погляду пра прымусовы захоп беларускіх зямель літоўцамі. Не пагадзіўся ён і з тэзісам М. Любаўскага пра добраахвотнае ўваходжанне беларускіх і ўкраінскіх зямель у склад новай дзяржавы. М. Доўнар-Запольскі падкрэсліваў, што шляхі далучэння беларускіх зямель да ВКЛ былі рознымі. Адны землі сапраўды далучаны мірным, дыпламатычным шляхам, другія, вытрымаўшы папярэдняю барацьбу з літоўцамі, падпарадкаваліся ім на дагаварных умовах і, нарэшце, трэцяя частка беларускіх зямель была заваёвана вялікімі князямі Літоўскімі [6, с. 12]. Ад таго, якім чынам розныя землі ўвайшлі ў склад княства, залежылі і адносіны князя да гэтых зямель. Вынікам такога аб'яднання стаў федэратыўны характар новай дзяржавы. Тыя землі, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ добраахвотна, на дагаварных пачатках, атрымалі ад вялікага князя ўстаўныя земскія граматы, што забяспечвала ім аўтаномію ў складзе гэтай дзяржавы. Заваёваныя ж землі ўвайшлі непасрэдна ў склад гаспадарчай вотчыны.

Тое, што ў склад ВКЛ увайшлі больш развітыя ў палітычным і культурным плане беларускія землі, наклала свой адбітак на сацыяльную структуру і палітычны лад усёй дзяржавы. Асноўным прынцыпам, які з'яўляўся звязуючым звяном паміж дзяржавай і яе састаўнымі часткамі, быў прынцып «старыны», згодна з якім вялікі князь даваў розным тэрыторыям спецыяльныя граматы, дзе абавязваўся не парушаць старых парадкаў і не ўводзіць новых. Гэты прынцып з'яўляўся, на думку М. Доўнар-Запольскага, своеасаблівай няпісанай канстытуцыяй, якая абараняла грамадскія і прававыя парадкі і правы асобы ад дыктату адміністрацыйнай улады ў тыя часы, калі пісанае права яшчэ не склалася. Такая сістэма замацоўвала ў новай дзяржаве той палітычны, сацыяльны і прававы парадак, які ўсталяваўся яшчэ ва ўдзельна-вечавы перыяд і зараз быў скарыстаны менавіта да новых умоў [7, с. 72]. Толькі ў выніку прывілеяў агульнадзяржаўнага характару Казіміра і Аляксандра Ягайлавічаў асобныя тэрыторыі сталі страчваць свае асаблівасці,

хаця гэты працэс і зацягнуўся да сярэдзіны XVI ст.

Значную ўвагу М. Доўнар-Запольскі надаваў нацыянальна-рэлігійнаму пытанню ў ВКЛ. На яго думку, на першым этапе існавання новай дзяржавы славянскі культурны элемент адыгрываў у ёй вядучую ролю. Больш развітыя сістэма права, мова і рэлігія беларускіх княстваў паступова распаўсюджваліся і на літоўскія землі. Але пасля заключэння Крэўскай уніі сітуацыя змянілася. Унія адкрыла шлях у княства каталіцтву, што паклала пачатак шматвекавому рэлігійнаму супрацьстаянню ў дзяржаве. Асабліва абвастралася гэтае супрацьстаянне пасля заключэння Люблінскай і Брэсцкай уній, якія М. Доўнар-Запольскі лічыў аднымі з самых вялікіх паражэнняў, нанесеных беларускаму народу [7, с. 95]. Унія адкрылі шляхі для масавай паланізацыі Беларусі. Мясцовая шляхта, якая імкнулася да поўнага ўраўноўвання ў правах са шляхтай Польшчы, усё больш схілялася да каталіцызму, які далучаў да польскай культуры і мовы. Гэта надавала сацыяльна-эканамічнай барацьбе на Беларусі і ва Украіне нацыянальна-рэлігійнае адценне, чым у далейшым і скарысталася Расія, якая ўзяла на сябе справу абароны правоў праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай і, у выніку, далучыла беларускія і ўкраінскія землі да сябе.

Погляды М. Доўнар-Запольскага на гісторыю Вялікага Княства Літоўскага атрымалі сваё развіццё ў працах яго вучня У. Пічэты, які адным з першых назваў ВКЛ менавіта беларуска-літоўскай дзяржавай. У пытанні ўтварэння гэтай дзяржавы ён прытрымліваўся поглядаў М. Доўнар-Запольскага пра розныя шляхі ўваходжання беларускіх зямель у яе склад. А гэта, у сваю чаргу, наклала адбітак на палітычны лад ВКЛ. У. Пічэта падкрэсліваў, што вялікі князь прэтэндаваў толькі на знешняе прызнанне літоўскага суверэнітэту і не замахваўся на самастойнасць народнага жыцця. У выніку ВКЛ прадстаўляла сабой федэрацыю абласцей, правы якіх гарантаваліся велікакняжацкімі актамі. Самастойнасць удзельных княстваў знікла толькі ў гады княжаня Вітаўта. Аднак і апошні дараваў землям шэраг устаўных грамат, якія замацоўвалі мясцовыя звычаі і юрыдычныя нормы, што існавалі на той час. У далейшым гэтыя граматы былі пацверджаны і наступнымі літоўскімі князямі: Казімірам, Аляксандрам і Жыгімонтам [8, с. 35].

У. Пічэта лічыў, што ВКЛ у культурным плане з'яўлялася беларускай дзяржавай. Беларуская мова была мовай дзяржаўнай. На ёй пісаліся ўсе дзяржаўныя акты, царкоўныя і свецкія творы. Найбольшага росквіту беларуская культура дасягнула ў XVI ст. Пры гэтым вучоны

падкрэсліваў, што ў XV – першай палове XVI стст. пануючыя класы ВКЛ яшчэ заставаліся верныя нацыянальнай культуры і ўсякімі сродкамі дапамагалі яе развіццю. Сітуацыя змянілася толькі пасля заключэння Люблінскай уніі, якая зблізіла беларускую шляхту з польскай і тым самым садзейнічала засваенню ёй польскіх форм быту і, у рэшце рэшт, адкрыла шляхі да яе поўнай паланізацыі. З гэтага моманту беларуская мова захоўвалася толькі ў асяродку сялян і часткова мяшчанства, а сацыяльны прыгнёт дапоўніўся прыгнётам нацыянальным і рэлігійным.

Значнае месца Вялікае Княства Літоўскае займала і ў працах вядомага беларускага гісторыка В. Ластоўскага. Вучоны разглядаў ВКЛ як важнейшы этап у развіцці беларускай дзяржаўнасці. Ён лічыў, што гэта быў перыяд аб'яднання старадаўніх беларускіх зямель, далучэння да іх верхненёманскай летапіснай Літвы, Украіны, Жамойці і іншых прыбалтыйскіх зямель. Пры гэтым вучоны прытрымліваўся памылковага пункту погляду пра полацкае паходжанне літоўскіх князёў і падкрэсліваў вялікую ролю крывічоў у стварэнні Вялікага Княства Літоўскага з цэнтрам у Навагрудку. В. Ластоўскі называў новую дзяржаву Літоўска-Рускім, або Літоўска-крывічанскім княствам. Вучоны падкрэсліваў важнае значэнне беларускага элемента ў новай дзяржаве і ў пацвярджэнне сваёй пазіцыі прыводзіў той факт, што вялікі князь Літоўскі і кароль польскі Ягайла і яго сыны да канца свайго жыцця размаўлялі на беларускай мове. Па-беларуску размаўлялі да XVI ст. і іншыя князі з роду Гедэміна. Аднак, на думку В. Ластоўскага, сітуацыя рэзка змянілася пасля смерці Вітаўта. Як падкрэсліваў гісторык, «з гэтага часу асобная гісторыя Беларусі канчаецца: гэтая старонка пачынае жыць агульным жыццём перш Літвы і Русі, а з 1569 г. і Польшчы» [9, с. 30]. Трагічнай старонкай у гісторыі беларускай дзяржаўнасці гісторык лічыць Люблінскую унію 1569 г. Як і большасць расійскіх гісторыкаў XIX – пачатку XX стст., ён разглядае яе як капітуляцыю ВКЛ перад Польшчай.

Такім чынам, прадстаўнікі нацыянальна-дэмакратычнага накірунку ў гістарыяграфіі разглядалі Вялікае Княства Літоўскае як важнейшы этап шляху развіцця беларускай дзяржавы. Яны лічылі, што гэты этап працягваўся да Люблінскай уніі 1569 г., у выніку якой самастойнае існаванне ВКЛ, па сутнасці, спынілася і значна ўзмацніўся польскі ўплыў.

Заклучэнне. Такім чынам, ацэнка месца і ролі Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай гісторыі цалкам залежыла ад таго, да якога лагера адносіўся гісторык. Прадстаўнікі афіцыйна-клерыкальнага лагера разглядалі ВКЛ выключна як дзяржаву літоўскіх феадалаў, якая ўзнікла ў выніку заваявання ўсходнеславянскіх зямель літоўцамі. Гісторыкі ліберальнага накірунку лічылі ВКЛ літоўска-рускай дзяржавай, дзе славянскі элемент адыгрываў вельмі важную ролю. І, нарэшце, прадстаўнікі нацыянальна-дэмакратычнага накірунку бачылі ў Вялікім Княстве Літоўскім элементы менавіта беларускай дзяржавы, у межах якой канчаткова склаўся самастойны беларускі этнас.

Літаратура

1. Беляев, И. Д. История Полоцка, или Северо-Западного края России, от древнейших времен до Люблинской унии / И. Д. Беляев. – М.: Тип. М-ва внутренних дел, 1872. – 432 с.
2. Батюшков, П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1890. – 376 с.
3. Брянцев, П. Д. История Литовского государства с древнейших времен / П. Д. Брянцев. – Вильно, 1889. – 387 с.
4. Любавский, М. К. Очерки истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 1915. – 296 с.
5. Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория. 1569–1586 / И. И. Лаппо. – СПб., 1901. – 243 с.
6. Довнар-Запольский, М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901. – 807 с.
7. Довнар-Запольский, М. В. Исторические судьбы Верхнего Поднепровья и Белоруссии и культурные их успехи / М. В. Довнар-Запольский. – СПб.: Изд-во А. Деврина, 1905. – 227 с.
8. Пичета, В. И. История Литовского государства до Люблинской унии / В. И. Пичета. – Вильно, 1921. – 74 с.
9. Ластоўскі, В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Мінск: Беларусь, 1992. – 88 с.

Паступіла 13.03.2012